

ראוי להמחזיקים בתורת ה' לדעת את גדוליה באופים האמיתיים: תגובה לביקורת*

מטרות הספר בכלל ו'הקווים הביוגרפיים' בפרט

בטרם אתמודד עם טענותיו של הרב יהושע לוי (להלן: המבקר), אומר כמה דברי הקדמה על ספרי¹ ועל תהליכי קבלת ההחלטות שלי לגבי פרקי הביוגרפיה (שרק בהם עוסק המבקר)². ראשיתו של הספר בעבודת דוקטור שכתבתי באוניברסיטה העברית בין השנים תשנ"ח-תשס"ג³. עבודה זו לא כללה ביוגרפיה, זולת כמה עמודים כלליים בהקדמה. הצדדים שהעסיקו אותי בה היו הצדדים העיוניים. בספר החלטתי להוסיף 'קווים ביוגרפיים' (ולא ביוגרפיה!), הן כדי להציג באופן מלא יותר את דמותו של החזון איש לקהלים שלא הכירוהו או שהכירוהו רק מן ההגיוגרפיות החרדיות המגויסות⁴, הן כדי לסדר את פסקי ההלכה על ציר הזמן (בפרקי ההלכה הם

- * תגובה לביקורת של הרב יהושע לוי, 'על הספר: החזון איש - הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית', 'המעין' תשע"ב (נב, א), עמ' 92-100 (להלן: לוי, על הספר).
- 1 בנימין בראון, החזון איש - הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, הוצאת מאגנס, ירושלים תשע"א (להלן: הספר).
- 2 לא אוכל להגיב על כל טענה פרטנית בדברי המבקר, כי הדבר ייגע את הקורא ויאריך את מאמרי זה יתר על המידה. אני אפוא על ההיבטים הכלליים העולים מטענותי, וכן אתייחס לכמה טענות נקודתיות בבחינת הדגמה בלבד, ודון מינייהו ואוקי באתרי אחריני.
- 3 בנימין בראון, החזון איש: הלכה, אמונה וחברה בפסקי הבולטים בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ג.
- 4 על דרכה, הטייתיה וחולשותיה של ההיסטוריוגרפיה החרדית כבר עמדו רבים: Ada Rapoport-Albert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism', *History and Theory* 27 (1988), pp. 119-159; Israel Bartal, "True Knowledge and Wisdom": On Orthodox Historiography' in: J. Frankel (editor), *Reshaping the Past: Jewish History and Historians (Studies in Contemporary Jewry* 10), Jerusalem 1994, pp. 178-192 וסקירה ביבליוגרפית, בתוך: צדיקים ואנשי מעשה (ר' אליאור ואח', עורכים), ירושלים תשנ"ד, עמ' 357-379; הנ"ל, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין, ירושלים תשנ"ז, עמ' 21-35; הנ"ל, "כבוד אלקים הסתר דבר": פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל, קתדרה 68 (תשנ"ג), עמ' 57-66; הנ"ל, נאחז בסבך - פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו, עמ' 19-48. פרופ' עמנואל אטקס כתב לאחרונה מאמר מקיף על ההגיוגרפיות הליטאיות, והוא עתיד לראות אור בקרוב.

מסודרים על פי סדר ענייני של העקרונות המנותחים). למטרות אלה החלטתי אפוא 'לרכז את החומר הקיים הנגיש, להפריד בין המוץ לבין התבן [...] ולשרטט מתוך חומרים אלה קווים ראשוניים של מסלול חייו, על מנת להכניס את יצירתו להקשר היסטורי'⁵. חומר זה כולל חומרי מקור (מכתבים, רשימות וכד'), שחלק מהם מצונזר באופן בלתי נסבל⁶, ושלה הגיוגרפיות, המביאות בעיקר עדויות של מקורבים ומעריצים. מציאות זו מחייבת את החוקר לשער השערות ולהכריע מאומד הדעת. ובכלל, עבודתו של החוקר במדעי הרוח איננה חכמת התשבורת, ויש בה מקום להכרעה על סמך היותר מסתבר והיותר משכנע, ולא דווקא על סמך הודאי והנעלה מכל ספק. לרוב אין להיסטוריון 'נתוני מעבדה'⁷, אלא יער עבות שבו הוא צריך לפלס את דרכו עם מיטב חושיו והאינטואיציות הבריאות שלו. מי שעבורו העובדות ההיסטוריות הן בבחינת נעלם, מידת ההוכחה הנדרשת לו איננה של ודאות 'מעל לכל ספק סביר' (כבמשפט פלילי) אלא קרובה יותר ל'מאזן ההסתברויות' (כבמשפט אזרחי); מי שדורש רמת הוכחה גבוהה מזו - הוא בדרך כלל מי שעבורו המציאות כבר 'ידועה' מראש; אין הוא בא מנקודת מוצא של החמרה 'מדעית' - אלא מנקודת מוצא אידיאולוגית, היוצרת חזקות חלוטות, ומבקשת למנוע מכל רוח לזעזען.

אחר הדברים האלה, נוכל לדון בגופי טענותיו של המבקר. בחלק מן המקרים לא אצטרך להסתמך על אומדנא ועל 'מאזן הסתברות', שכן מדובר בעובדות המוכחות 'מעל לכל ספק סביר'; בחלקן אבקש להראות כי 'מאזן ההסתברויות' נוטה בביורר למסקנות שאליהן הגעתי בספר; בכמה מקומות אראה שהמבקר פשוט לקה בהבנת הנקרא (או שמא בהטיית הנכתב). לא אתייחס ללשוניות המתלהמות של המבקר

5 החזון איש, עמ' 17. מטרות אלה לא הצדיקו כתיבה של ביוגרפיה מלאה. ביוגרפיה כזו, אילו נטלתיה על עצמי, הייתה מצריכה לא רק שעות רבות של ראיונות עם עדים, ולא רק שעות רבות של ישיבה בארכיונים בארץ ובחו"ל, אלא גם עמודים רבים נוספים, שהיו מאריכים את הספר (שגם כך אינו קצר מדי...). למימדים אדירים, ומשנים למעשה את מטרותיו המקוריות. אכן, בכגון אלה חזקים עליי דברי רבי טרפון: 'לא עָלֶיךָ הַמְלָאכָה לְגִמּוֹר, וְלֹא אֶתָּה בֶן חוֹרֵין לְבָטֵל מִמְּנָה'. יבואו אחרים וישלימו את מה שהחסרתי. החזון איש יכול בלי ספק 'להחזיק' יותר ממחקר אקדמי אחד.

6 אגרות החזון איש מנומרות בסימני השמטה לרוב, ולעתים הצנזורים מוותרים גם עליהם ומשמייטים קטעים בלא להודיע לקורא. לעתים נגנזות אגרות שלמות, כגון איגרת של החזון איש על העבודה העברית; איגרת זו הגיעה לידי אחרי שהספר כבר היה בדפוס, אך ממילא הראו לי אותה על סמך התחייבותי שלא אפרסם דבר מתוכנה.

7 יתרה מזו, גם כאשר חוקר מסתמך על כמה וכמה עדים מהימנים, לעולם קיים חשד במידת אמיתותם, בתלות שקיימת אולי ביניהם, במידת היכולת להבין את דבריהם מבעד לפערי הדורות וההקשרים התרבותיים, ועוד. וגם היכן שהעדויות מהימנות וברורות, תמיד יש לזכור: לאנשים שונים - גם אם כולם מהימנים - יש זוויות הסתכלות שונות, והם נוטים לראות את הנסיבות מבעד לאותן זוויות הסתכלות.

(הוצאת שם רע⁸, 'לא רציני'⁹, 'עלילה'¹⁰, 'אבסורד'¹¹ ועוד כהנה פנינים), ואשתדל בכל כוחי להתאפק בסגנון תגובתי לנוכח טענות ברמה של 'איך ניתן להציג כ"אליטיסט" אדם שלא רכש מגבעת חדשה לראשו מהחתונה ועד לפטירתו?¹²... כאמור, אתמקד בדוגמאות אחדות בלבד, בעיקר מאלה שהסעירו את המבקר וקוראים אחרים, שניגשו לספר מנקודת 'ההשקפה הטהורה' והגיבו עליו באינטרנט באתרים שונים. וכפי שכתב המבקר בסוף מאמרו: **'כל בר דעת ישקול בפלס'** וישפוט מישרים¹³.

משבר האמונה של החזון איש הצעיר

טוען המבקר, כי לא הוכחתי די הצורך את משבר האמונה שחוה החזון איש בנעוריו¹⁴. טענה זו שבספר משכה אליה באתרי האינטרנט החרדיים את הדיונים האינטנסיביים ביותר ואת הביקורת התוקפנית ביותר. ודוק: לא כתבתי על 'ספקות באמונה' במובן של הרהורי כפירה, כפי שייחס לי המבקר, אלא רק על ספקות בצדקת הדרך החרדית או בהמשך התמסרותו ללימוד תורה; ולא כתבתי על שום סטייה מעשית מדרך זו, אלא רק על הרהורים שחלפו בראשו. אך כל עוד הקביעה איננה הולמת את רוח ההגיוגרפיות של 'ההשקפה הטהורה' ומציגה כביכול כתם בתולדותיו של גדול הדור - היא נדונה ככפירה איומה ו'מושכת אש'.

ובכן, אחזור ואזכיר אילו מקורות עמדו לרשותי, שיש להם נגיעה לנושא זה:

א. בשיר שכתב החזון איש בנעוריו הוא מתוודה בין השאר: 'בקשתי חופש, תאבתי נופש', אך מציין שהתגבר על נטיות אלה במהפך פתאומי שחל בנפשו¹⁵.

ב. ברשימות תוכחה עצמית שכתב החזון איש בצעירותו הוא קורא אל עצמו: 'אל תבלה נפשך ברעיונות ובחשבונות, כי בזה יבולע עתותך. כי שניך יתמו, וחשבון לא תדע, רק ימים יכלו וחכמה לא תקנה. - - לכן ידידי, **אל תעיין על העבר** ואל תסדר עבודתך ליום המחרת'¹⁶.

8	לוי, על הספר, עמ' 93.
9	שם, בהערה 4; שם, בעמ' 98.
10	שם, עמ' 94; עמ' 97 הערה 29.
11	שם, עמ' 95.
12	שם, עמ' 98. כיוצא בה ודומה לה היא קביעתו של הספר על כך שעמדותיו של החזון איש על הנעשה בארץ התגבשו בהדרגה ככל שלמד את המציאות שסביבו. משיג על כך המבקר ברצינות גמורה: 'הייתכן שגדול הדור, פיקח הדור, הגר"ח"ע [...] יתייעץ בענייני ציבור עם מי שלא גיבש עדיין את דעותיו?' (שם, עמ' 96).
13	לוי, על הספר, עמ' 100.
14	לוי, על הספר, עמ' 93.
15	ר' אברהם ישעיהו קרליץ, קובץ אגרות החזון איש (הרב ש' גריינימן, עורך), בני ברק תש"ן, א, קעד.
16	שם, ג, ס. ההדגשה - שלי. יושם אל לב, כי סימן ההשמטה של העורך - שני המקפים - בא

ג. בהמשך אותה רשימה קורא החזון איש אל עצמו: 'על כל צעדך תשמור ברעיוןך את פרק למוודך, ורק בו תהגה, וילדי נכרים תגרשם, לבלתי נתן להם לרמוס חצרי לבך, וברח מהם כמטחוי קשת, כי המה יבהלו כל עשתונותיך'¹⁷. בהקשר זה יש לציין כי ידוע לנו לפחות מקור אחד שבו החזון איש נוקט את המונח 'ילדי נכרים' לציון לימודי חול או עיסוקי חולין¹⁸.

ד. על פי עדות שמביא הרב צבי יברוב, בשם ר' מאיר גריינימן, אמר פעם החזון איש: 'היה יהודי בקוסובה שהשטן היה נותן לו דפיקה ככה (וסימן בידו), והוא השיב לו כנגדו. ושוב פעם: השטן... והוא השיב... (ולא הזכיר מיהו אותו יהודי...)'¹⁹. ההערה בסוגריים, עם שלוש הנקודות בסופה, מסגירה את העובדה שהמספר ידע היטב למי התכוון החזון איש, אך ביקש לשמור על עמימות בשל רגישות העניין. בהקשר זה יש לציין שהחזון איש נהג לא אחת לדבר על עצמו כעל אדם אחר, ויש לא מעט דוגמאות לכך (קצתן מובאות בספר).

ה. על פי עדות אחרת שמביא הרב יברוב, כשניסה החזון איש ללכת לשיבה בפעם היחידה בחייו נחשף ל'חברה רעה' שעלולה הייתה להדיחו מדרך התורה²⁰.

כעת, 'כל בר דעת ישקול בפלס': לנוכח אוסף מקורות זה, מה היה עליי להסיק? שהחזון איש לא עבר שום זעזוע בנעוריו? שמעולם לא התעורר בו כל ספק לגבי דרכו? שוידויו על בקשת החופש ותאוות הנופש רק משל היו? שקריאותיו להרחקת 'רעיונות', 'חשבונות', 'ילדי נכרים' והתגרריות השטן לא התייחסו למחשבות ונטיות אמיתיות שחלפו במוחו (כמו במוחם של צעירים רבים במזרח אירופה בימיו, ובעיקר בקרב המוכשרים והרגישים שבהם) אלא הועלו באופן תיאורטי גרידא? מי שמבקש לקחת כל מקור כזה בנפרד ולפרש כי אין בו ראייה מכרעת - הרשות בידו, אך דומני כי הערך המצטבר של כל המקורות הללו ביחד חזק ביותר, ו'כל בר דעת' בלתי משוחד יודה כי ערך זה מוליך אל המסקנה שאליה הגעתי. לכל היותר יש צדק בטענה כי המונח 'משבר אמונה' מציין בדרך כלל ספקות חמורים וקשים מאלה, ואם מישהו טעה בשל כך בהבנת הדברים - אין לי אלא להצר על זאת, אך לדידי לא היה כל מקום לטעות, שכן במקום שבו נדונה הפרשה כתבתי בבירור מה היה טיב ספקותיו ועל מה הם נסבו.

בדיק בין הקריאה להתרחק מעיסוק 'ברעיונות ובחשבונות' ובין הקריאה שלא לעיין בעבר. ומדוע לא לעיין בעבר? מה הטריד את החזון איש לגבי עברו? - זאת נדע כנראה רק כשייחשף הקטע המצונזר, אך ברור ש**משהו בעייתי** היה שם.

17 שם. ההדגשה - שלי.

18 קובץ אגרות (לעיל הערה 15), ג, סז.

19 הרב צבי יברוב, מעשה איש, ב, בני ברק תש"ס, עמ' קמב. קוסובה היא העיירה בה החזון איש נולד וגדל.

20 שם, א, עמ' טז.

היחשפותו של החזון איש לספרות ההשכלה ולספרים 'היצוניים'

אם לא די בכך, ישנם הסימנים לכך שהחזון איש נחשף לספרות ההשכלה. ושוב, אביא את הראיות לכך, המוצגות כולן בספר:

א. סגנונו הלשוני המיוחד של החזון איש (סגנון המורגש, להערכתך, לכל קורא רגיש הקורא בכתביו) שונה משל גדולי התורה שבדורו, וקרוב בהיבטים שונים לסגנונה של ההשכלה.

ב. החזון איש קרא בצעירותו בעיתון 'הצפירה' המשכילי, ואף מביא ממנו בחידושי תורתו²¹.

ג. החזון איש קרא בצעירותו את עיתון 'הפלס', ופעמיים אף כתב אליו²²; היה זה עיתון אורתודוקסי בעל סגנון 'מודרני' אך בעל תכנים לוחמניים, שאמנם ביקר את ההשכלה והתפלמס עימה, אך דווקא מתוך כך הציג לא אחת את רעיונותיה, ואף אימץ את סגנון כתיבתה.

ד. תיאורו של החזון איש לראשית ההיסטוריה האנושית, שאותו רשם במכתבו אל בית המשפט הרוסי שדן בפרשת בייליס²³, איננו דומה לשום תיאור המצוי בתנ"ך או במקורות חז"ל, אך מזכיר להפליא את תיאוריו של הובס ושל שאר בעלי תורת האמנה החברתית ויש לזכור שהחזון איש לא קרא כנראה אנגלית, ומתוך כך קרא את הדברים כנראה מכלי שני.

ה. את אנשי הציונות הדתית כינה לפחות פעם אחת בשם אנשי 'הדת והחיים'²⁴, כשם ספרו של המשכיל ראובן אשר ברודס²⁵.

ובכן, 'כל בר דעת ישקול בפלס' גם בסוגיה זו: לנוכח אוסף זה של נתונים, מה היה עלי להסיק? שהחזון איש פיתח את סגנונו הייחודי מתוך נבכי נפשו, בלי כל זיקה אל החוץ (כפי שמציע המבקר)? שאת עיתוני הפלס והצפירה קרא רק ברפרוף, והתמקד רק בחידושי ההלכה שבהם? שלא קרא מעולם עיתונים אחרים זולתם, אך בכל זאת היה מעודכן היטב בכל המתרחש בעולם (כטענת מחברי פאר הדור)²⁶? שעל

21 חזון איש על מועד, קמא, ט.

22 ראה: החזון איש, עמ' 28-29.

23 קובץ אגרות (לעיל הערה 15), ב, קעג.

24 הרב שלמה כהן ואח', פאר הדור, בני ברק תשכ"ז, א, עמ' שלד.

25 בספר (עמ' 22), הצגתי טענה נוספת, המתבססת על האופן שבו איית החזון איש את שמו - קרליץ ולא קארעליץ - אך בראייה זו טעיתי: בארץ היו חרדים רבים שעברו לכתוב העברי לאחר עלייתם, ועל כן אין בכך כל ראייה להשפעה משכילית, ואילו מתקופת חייו של החזון איש בליטא לא מצאתי מקור המעיד על כך שנקט כתיב זה. אני מודה לאלה שהעירוני על נקודה זו, ובכללם המבקר (על הספר, עמ' 98-99) וגולשי האינטרנט מוסווי-השם.

26 פאר הדור (לעיל הערה 24), א, עמ' קפ. הנה לפנינו 'מופת' ליטאי!

ספרו של המשכיל ברודס למד מתוך עיוניו בש"ס ובפוסקים²⁷? שאת תיאורו ל'מצב הטבעי' ול'אמנה החברתית' פיתח באופן עצמאי לחלוטין, והמציא את הגלגל מחדש? – אפשר להעלות אינספור סברות ותירוצים, אך גם כאן, כמדומני, יודה 'כל בר דעת', כי הערך המצטבר של כל הראיות הללו גם יחד מוליך להשערה מסתברת ביותר כי החזון איש קרא והכיר היטב ספרות משכילית, בין מכלי ראשון ובין מכלי שני. וכעת, לאור המסקנה המסתברת עד מאוד שהגענו אליה כאן, כלום לא מתחזקת עוד יותר מסקנתנו דלעיל על הספקות הכבדים שפקדו את החזון איש בנעוריו לגבי דרכו הרעיונית? כמובן, אפשר להניח שכל ההיחשפות הזאת עברה על ידו בלא כל השפעה. אך אם יש לא מעט ראיות נוספות לספקות שניקרו בו, כלום לא מסתברת יותר ההשערה שספקות אלה ניעורו על רקע היחשפותו לתחומים ה'חיצוניים'? – המיתממים והמתעקשים ישיבו אולי בשלילה, אך מי שניגש לנושא בלא הטיית מוקדמות – ישיב אחרת.

פעילותו של ר' מאיר קרליץ בתנועת ה'מזרחי'

בספר נאמר כי ר' מאיר קרליץ, אחיו הבכור של החזון איש, היה חבר בתנועת ה'מזרחי' הדתית-ציונית. את הדברים ביססתי על מחקרו של ישראל קלויזנר 'וילנה ירושלים דליטא'²⁸. על כך כותב המבקר: 'בענין השתייכותו של רבי מאיר קרליץ ל'מזרחי', כמעט ברור שלהד"מ²⁹. ובהערה הוא מוסיף: 'המקור בעמ' 277 הערה 97 [המפנה לעמוד בספר בו מאזכר קלויזנר] אינו ראוי אפילו לדחייה'³⁰. לדבריו, רק שאלה אחת קטנה צריכה ביאור: 'תיוותר לנו רק השאלה האם [] כיהן כר"מ אצל הרב ריינס בלידא ומדוע הפסיק זאת, ואכמ"ל'³¹.

כאן איננו נדרשים ל'מאזן הסתברויות' אלא יש בידינו ראיות ש'מעל לכל ספק סביר'. ספרו של קלויזנר, אותו מבטל המבקר במחי יד, הוא אחד המחקרים היסודיים והטובים אודות יהדות וילנה בזמן המודרני, אם לא הטוב שבהם. שבתו ועיינתי בספר זה, בדקתי במפתח את מופעי שמו של ר' מאיר קרליץ, ונמצאתי למד כי לא זו בלבד שר' מאיר היה חבר ב'מזרחי' של וילנה אלא הוא היה מראשי התנועה בעיר זו: הוא היה אחד ממשתתפי האסיפה השנתית של מערכת החינוך של ה'מזרחי'

27 אילו נניח היה יהודי חרדי בימינו מתאר מערכת יחסים כלשהי כ'סיפור על אהבה וחושד', או תהליך מסויים כ'מסע אל תום האלף', כלום לא היה מקום 'לחשוד' בו שהוא נחשף לספרות העברית החדשה יותר מן היהודי החרדי הממוצע? והרי הדברים קל וחומר כשמדובר בספר פחות מוכר לציבור הרחב, דוגמת ספרו של ברודס.

28 קלויזנר, וילנה ירושלים דליטא – דורות אחרונים, 1881-1939, קיבוץ לוחמי הגטאות תשמ"ג, עמ' 224; מובא בספר, עמ' 42.

29 לוי, על הספר, עמ' 100.

30 שם, הערה 43.

31 שם.

(תרע"ט)³²; נמנה עם 13 המשתתפים באספת היסוד של מרכז ה'מזרחי' בוילנה (תר"פ)³³, הציג את מועמדו לציר מטעם ה'מזרחי' בקונגרס הציוני ה-13 (תרפ"ג); שימש כבא כוח ה'מזרחי' לפעולות ציבוריות שונות בעיר³⁴; והיה אחד הנואמים בבתי כנסת בהסברה על מטרות המזרחי ולטובת איסוף 'שקל המזרחי' (לצד אח אחר של החזון איש, ר' משה קרליץ)³⁵. כל זאת - ככל הנראה עד לפולמוס הרבנות של 1929, שבעטיו התאכזבו כמה מחברי התנועה ממנה ומדרכה³⁶. את כל הדברים הללו מבסס קלויזנר, בקפידה רבה, על העיתונות היהודית בת הזמן³⁷. ממילא, גם השאלה ה'קטנה' על היותו חלק מסגל ההוראה של ישיבת לידא אינה מתמיהה ואינה צריכה ביאור³⁸.

ובכן, אחיו הבכור והאהוב של גדול הדור היה 'מזרחניק' הייתכן? מסתבר שכן. בליטא של אותם הימים לא פעלו ה'מזרחי' ו'אגודת ישראל' כשני זרמים דתיים - אלא כשתי מפלגות פוליטיות גרידא בתוך אותו זרם חרדי. שלא כהיום, אדם שהשתייך ל'מזרחי' לא חדל בכך להיחשב 'חרדי'. מכל מקום, אוכל להרגיע את המבקר, כי פגם המשפחה החמור הזה כבר לא יפגע בשידוכי צאצאיו וקרוביו של ר' מאיר...

ממתי התפרסם החזון איש בארץ ישראל?

לא רק את קלויזנר מבטל המבקר כעפרא דארעא, אלא גם - בעקיפין, ומן הסתם שלא במתכוון - כמה מגדולי התורה שבוודאי נערצים עליו. בספר נאמר כמה פעמים שהחזון איש החל להתפרסם באליטה הרבנית בארץ רק לאחר פרשת פולמוס קו התאריך בשנת תש"א (1941). על כך חולק המבקר בתוקף. לדבריו, 'ידוע [כך:] שבשנים תרצ"ו-תרצ"ז כבר היה החזון איש פוסק ומדריך למרביצי תורה ולצורבים, שבהפענתו השתלבו ברבנות או בעסקנות ציבורית ברחבי ארץ ישראל, ובאמצעות משך בחוטים בכל קצוות הארץ, ולא כפי שבראון שונה ומשלש מאומדנא'³⁹.

קלויזנר, וילנה (לעיל הערה 28), עמ' 611.	32
שם, עמ' 361.	33
שם, עמ' 224.	34
שם, עמ' 162.	35
שם, עמ' 227.	36
למשל: יידישע צייטונג, יומון של ההסתדרות הציונית שיצא בוילנה, גליונות 109, 131, 132, 169, 185.	37
ניסוח השאלה - 'האם' ר' מאיר שימש כר"מ בלידא (ומשמע שהמבקר מפקפק בכך) ולאחר מכן 'מדוע' פרש ממנה - מזכירה את הבדיחה היהודית הישנה על אותו אדם ששאל פטיש משכנו. לאחר זמן, כשבא השכן לבקש את הכלי בחזרה, השיב לו השואל: 'ראשית, לא לקחתי ממך; שנית, כבר החזרתי לך; שלישית, אני עוד צריך אותו'.	38
לוי, על הספר, עמ' 96. ההדגשה - שלי.	39

'ידוע?' - ילמדנו המבקר מהם מקורותיו לדבר 'ידוע' זה. הודיעני מהיכן דנתנני! אך בכך אין די. לעומת מקורותיו המוצקים של המבקר לנתון ה'ידוע', טענתי הנגדית היא לדידו בבחינת 'אומדנא' גרידא. בעניין זה אפנה אפוא את המבקר לעמ' 81-82 בספר. לא פחות מחמש (!) עדויות מופיעות שם, המלמדות שאמנם כן, עד לראשית שנות הארבעים החזון איש כמעט שלא היה מוכר בארץ. העדים (לפי הסדר הכרונולוגי של השנים שאליהן הם מתייחסים) הם: הרב יצחק מאיר, מוותיקי בני ברק ולימים ראש העיר⁴⁰; הרב אלעזר מנחם שך⁴¹; הרב אליקים שלזינגר, תלמידו של החזון איש⁴²; הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי⁴³; וכן ד"ר צבי יהודה, שגם הוא למד מפי החזון איש⁴⁴. מובאות ישירות מפי האישים הללו מצוטטות בספר, בעמודים הנזכרים, ולא אחזור עליהן כאן. ובכן, האמנם 'אומדנא'? האם כל העדויות הללו אינן נחשבות לכלום בעיני המבקר? האם גם את דבריהם של הללו - ובהם כמה גדולי תורה ותלמידי חכמים מובהקים - הוא רואה כמי שאינם ראויים אפילו לדחייה?

יחסיו המעורערים של החזון איש עם אשתו

הספר מתאר בכמה מקומות את יחסיו העכורים של החזון איש עם אשתו באשה (בתיה). גם על קביעות אלה יצא קצף רב. המבקר כותב על כך בהתרגשות:

בביטוי "יחסים מעורערים עם אשתו" הכוונה בשפתינו [!] לערעור השלום בבית, לוויכוחים ממושכים ולמריבות וכד' שמקורם ב"מידות", כאילו לא היה מרן החזון"א סמל השלמות במידות הטובות המעודנות והמעובדות עד קצה - ומעבר לקצה - ההשגה האנושית. דברים אלו כפי שנכתבו הם בגדר עלילה!⁴⁵

אלא שהמבקר עצמו מביא במו ידיו דוגמאות לכך שהספר מציין במפורש את התנהגותו המאופקת של החזון איש כלפי אשתו⁴⁶.

אופיה הקשה של באשה, אשת החזון"א, הוא עובדה כה ידועה, עד שאפילו המבקר אינו מכחישה, ובעקיפין אף מודה בה בעצם דבריו על האיפוק שנדרש החזון איש לגלות. ידעו על כך לא רק קרוביו ומכריו של החזון איש, אלא גם מבקרים מן השורה,

- 40 הרב יצחק מאיר, על חומותייד בני ברק, בני ברק תשנ"ג, ב, עמ' 273.
- 41 הרב אלעזר מנחם שך, שימושה של תורה (הרב מ"צ ברגמן, עורך), א, בני ברק תשנ"ט, עמ' רעט.
- 42 הרב אליקים שלזינגר, הדור והתקופה - רשימות מהנהגותיהם של מרן החזון איש וצוק"ל ומרן הגרי"ז מבריסק וצוק"ל ולקט זכרונות ממרן הגרי"ץ דושינסקיא וצוק"ל וממרן הגרי"ר בענגיס וצוק"ל, לונדון וירושלים תש"ס, עמ' מז.
- 43 הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, היומם בכדור הארץ, ירושלים תש"ג, עמ' 2-3.
- 44 ראה תמליל שיחות עמו בנספח ב' של עבודת הדוקטור (לעיל הערה 3), עמ' 26.
- 45 לוי, על הספר, עמ' 94.
- 46 שם, הערה 5.

שנחשפו ליחסה הבלתי נעים, לא רק כלפיהם (כלפי המבקרים), אלא גם כלפי בעלה. כך עלה גם מדבריהם של כל העדים שעיימם שוחחתי בעניין זה (שחלקם לימדו עליה זכות, אך מתוך לימוד הזכות אתה שומע שיש על מה ללמד זכות...). העדויות על אופיה והתנהגותה מצויות לא רק אצל חיים גראדה וחיים קוליץ אלא אף בהגיוגרפיות החרדיות, שניסו לטשטשן בדרכים לא־מתוחכמות. מן העדויות השונות עולה שמצבה הנפשי של באשה החמיר לאחר עלייתם של בני הזוג לארץ.

ברור ל'כל בר דעת', שכאשר אלו הם פני הדברים, בני הזוג אינם חיים חיים הרמוניים שלווים, בלשון המעטה. החזון איש, בעדינות ובאיפוק יוצאי דופן, השתדל להסתגל לגחמותיה של אשתו, להימנע מכל חיכוך עימה ולהבליג בשקט על ייסוריו; על כך אין חולק, וכאמור, גם הספר מציין זאת. אך החזון איש גם השתדל להתרחק מאשתו ככל שרק יכול היה. על פי אחת העדויות בגיל 40 בערך הוא רצה להתגרש ממנה, ומאז שהתנגדה לכך לא נגע בה כלל, ואף לא העביר חפצים במישרין אל ידה; הוא יצא לחופשותיו בלעדיה; הוא מיעט לשוחח איתה, והשתדל לחמוק משהייה משותפת עמה. היא, מצידה, גם לא חסכה את שבט לשונה מבעלה, בפניו ושלא בפניו⁴⁷. מה שם יקרא אפוא ליחסים מעין אלה? – אינני יודע מהי אותה 'שפתינו' שבה לדעת המבקר אין קוראים ליחסים כאלה 'יחסים מעוררים', אך בלשון בני אדם מן הישוב יחסים כאלה הם יחסים מעוררים עד מאוד. אילו סיפרתי למבקר על פלוני או אלמוני שזה מצב יחסיו עם אשתו – אני סמוך ובטוח שהיה אומר עליהם כי יחסיהם מעוררים ביותר, ואילו היו ממעגל מכריו מן הסתם אף היה משית עצות כיצד להביאם על תקנתם; אך כשהדברים אמורים באישיות גדולה ונערצת – שאני, לדעתו. או אז מסגל המבקר לעצמו שפה אחרת, או שמא ממציא שפה חדשה, כדי לעשות את הדברים נוחים יותר.

הייתה מהפכה? היו תמורות?

מתלונן המבקר: 'אינספור פעמים מונחת בספר ההנחה שבדעותיו [של החזון איש] חלו "תמורות" (לשון בראון) במהלך השנים, אך התבוננות מעטה מראה שאין – ולא הייתה קיימת – כל סתירה אמיתית בדעותיו לאורך ימי חייו⁴⁸. בהמשך הוא אף קובל על כך שתיארתי את החזון איש כמי שדעותיו בכמה עניינים, ובהן גם השאלות הפוליטיות שבערו בחלל עולמה של הארץ בשנות השלושים, התגבשו מתוך תגובה או פולמוס⁴⁹.

אכן כן; אני מניח את החזקה המוזרה, שבני אדם אינטליגנטים משתנים במהלך

47 על אזכור כינוי גנאי מסויים שבאשה הדביקה לבעלה (על פי עדויות לא מעטות) – וייתרתי, בעיקר מחמת נקיות הלשון.

48 לוי, על הספר, עמ' 95-96.

49 שם, עמ' 97 ועוד.

חייהם! הנסיון מלמד כי אנשים הנשארים ללא שינוי הם על פי רוב לא־מורכבים ואף משעממים, והחזון איש לא היה כזה. אמנם כן, כשם שיש רשות לחוקר לשער השערות ולהעריך הערכות ענייניות (לא שיפוטיות), יש לו גם רשות להניח חזקות מוסכמות, החלות על רובא דרובא של בני האדם, גם על הגדולים והמופלאים ביותר. ואולם, מסקנות הספר אינן נשענות על חזקות אלה. לכל התמורות שבהן עסקתי הבאתי מקורות ברורים. בסוגיות שונות - כגון התמורה ביחסו של החזון איש אל הרב קוק והתמורה ביחסו אל הקנאים - המקורות אף מאפשרים מעקב כמעט מדויק אחרי שלבי התפתחותה התמורה. אין טעם לחזור ולהאריך במקורות אלה; כולם מופיעים בספר, וישפוט הקורא בעצמו. מכל מקום, בקוראי את דברי המבקר תהיתי ביני לביני מאימתי לדעתו היה החזון איש בשל ומגובש בכל עמדותיו: מנישואיו? מבר המצווה שלו? מלידתו?

נראה כי לדעת המבקר לא רק החזון איש לא השתנה במאומה כל ימי חייו, אלא גם החברה החרדית אינה אלא המשך של הנושנות בלא שינוי ותמורה. ברוח זו המבקר קובל על כך שאני מדבר על 'מהפכה' שהתחוללה בחרדיות הישראלית, ועל כך שאני רואה את החזון איש כאחד מאבותיה⁵⁰. עיקרה של מהפכה זו היא בכך שכמעט כל הגברים הצעירים במגזר שלם באוכלוסיה היהודית ממשיכים בלימודיהם התורניים עד גיל מבוגר, וכמעט שאינם עוסקים בפרנסת ביתם. אין טעם להאריך כאן לריק. אם מבקש המבקר לסתור טענה זו, ייכבד ויראה לי מקום וזמן בתולדות ישראל שבו היה תקדים למצב שכזה. אם ימצא, אחזור בי; אם לא - הרי שגם הוא צריך להודות כי יש כאן מהפכה. והרי הדברים קל וחומר כשמדובר בחברה האמונה על המשכיות שמרנית ועל שמירת דרכי אבות.

המבקר הצביע על כך שהיו בארץ ישראל 'כוללים' מן הטיפוס הליטאי עוד לפני כולל חזון איש, ומעיר שנגררתי בעניין זה אחרי קביעתו של 'פאר הדור', שאמר ש'כולל חזון איש' היה הראשון מסוגו ביישוב החדש⁵¹. בכך צודק המבקר, ואם תהיה מהדורה נוספת של הספר אשתדל אי"ה לתקן פרט זה. אך עדיין נשאלת השאלה: האם עמדו מאחורי כוללים אלה מנהיגים רוחניים רבי השפעה, שיכלו להפוך אותם לדוגמא ולמופת, עד שבעקבותיהם יקומו בתנופה מוסדות רבים אחרים? האם כוללים קודמים אלה (בודדים וקטנים, יש לציין) הפכו לסמלים? כמה בכלל ידעו על קיומם? האם את הללו שיוו לנגד עיניהם אלה שחוללו את 'חברת הלומדים' החרדית? מן הבחינות הללו, עדיין יש לראות את כולל החזון איש כגרעין המקדים של חברה זו, שממנה הלכה והתרחבה תופעת הכוללים, במיוחד משנות השישים של המאה ה־20 (כלומר, שנים לאחר פטירת החזון איש) ואילך.

50 לוי, על הספר, עמ' 97. הוא אף מייחס לי ביקורת 'קטלנית' (כלשונו) על החברה החרדית, ואינני מבין על מה מוסבים דבריו. וכמו כן נשגב מבינתי מדוע דבריי על 'הזדהותו' של החזון איש] עם דרכם של החקלאים [החרדים] נתפסת בעיני כייחוס פגם לחזון איש (שם, עמ' 95).

51 לוי, שם, הערה 25. על כך העירני גם הרב ד"ר שלמה טיקוצ'ינסקי, ואני מודה לשניהם.

מקורות מהימנים, מקורות מוטים ומקורות נשכחים

המבקר מעלה כמה טענות לגבי מקורותי ויחסי אליהם. לדעתו, המקורות האובייקטיביים (!) ביותר לגבי החזון איש הם 'אלו שקיבלו את דרכיהם מפיו ועומדים יום יום במבחן החיים על פי דרכו ושיטתו'⁵² (ורומז שהוא עצמו נמנה בין אלה). לדבריו, 'לא ברור איך יכול היה המחבר להתעלם [כך:] מזוויית ההסתכלות של תלמידיו [של החזון איש] ובני משפחתו'⁵³. הוא מלין על כך שהתייחסתי בחשדנות אל העדויות המובאות בשמו של ר' דוד פרנקל, מקורבו הקנאי של החזון איש, שבעיני המבקר 'אין לו שום הטייה אישית או דעה מוקדמת לא-אובייקטיבית'⁵⁴. כמו כן הוא מעיר לי על כך שנשמטו ממני עדויות המובאות בספרים אחרים - כולם של בעל הפסודונים 'ל' סג"ל: 'ואלה תולדות יצחק' (עולמם של גדולים), על חייו של ר' ברוך יצחק לוי (בני ברק תשנ"ט); רבי וועלוול דער איידל מאן (בני ברק תשס"ג), על חייו של ר' זאב איידלמן; 'והשקדן' (א-ב, ירושלים תש"ע-תשע"א), על חיי הרב יוסף שלום אלישיב (יבדל"א). לדעתו, אילו השתמשתי במקורות אלה הייתי יודע אל נכון שהחזון איש ניסה ללמוד בבריסק ולא בוולוז'ין⁵⁵, שהוא אכן נמלך בחפץ חיים ב-1929 (טענה שפקפקתי בה מעט)⁵⁶, ושהיו כוללים ביישוב החדש לפני 'כולל חזון איש'⁵⁷.

אשיב על הטענות הללו כסדרן. מרבית החומר הקיים על החזון איש הוא מדברי קרוביו, תלמידיו, מעריציו וההולכים לאורו. הבאתי בספר מאות רבות, אם לא אלפים, של מובאות מן הספרות החרדית המביאה את דבריהם ואת נקודת השקפתם, כך שייחוס 'התעלמות' מצדי למקורות אלה הוא גרוטסקי, אם לא למטה מזה. כאמור, החלק הביוגרפי של הספר לא בא ולא התיימר להעלות מקורות חדשים לביוגרפיה, אלא להשתמש במקורות הקיימים (החרדיים ברובם, כאמור); אך אילו הייתי פונה בכל זאת לאיסוף מחודש של עדויות ושמועות הייתי הולך דווקא אל אלה שאינם ממעגלו הקרוב של החזון איש ומחוגי 'ההשקפה הטהורה', ולא משום שאני כופר באמינות דבריהם של אלה, אלא משום שנקודת המבט שלהם כבר זכתה לתיעוד ולביטוי נרחבים דיים, ואילו עדויות מנקודות מבט אחרות יש לנו רק במשורה. תמונה ביוגרפית טובה היא זו המצויירת מתוך שלל נקודות המבט הקיימות, ובוודאי לא רק מנקודת מבט אחת. אם החסרתי משהו בספר, הרי זה דווקא משום שנתתי (בלית ברירה) מקום נרחב הרבה יותר לנקודת המבט החרדית לעומת האחרות, מכיוון שחיבוריה היו זמינים לי.

לוי, על הספר, עמ' 92, הערה 1.	52
שם, עמ' 92.	53
שם, הערה 1.	54
שם, הערה 37.	55
שם, עמ' 99.	56
שם, עמ' 97, הערה 25.	57

יתר על כן, 'כל בר דעת' יודע שמעריציו של מנהיג וההולכים בדרכו אינם בהכרח המהימנים ביותר להעיד עליו. לעתים קרובות ההערצה מקלקלת את השורה (אמנם כן, גם זו חזקה שאין להימלט ממנה). ולא זו בלבד, אלא שלעתים יש לבני אדם נטייה - מדעת או שלא מדעת - לצבוע את המנהיג הנערץ בצבעים הקרובים יותר לעצמם ולהשקפת עולמם. אכן, נתתי משקל נמוך יותר לעדויות ר' דוד פרנקל, לאחר שנוכחתי כי באופן עקבי הוא נוטה לצבוע את החזון איש בצבעים קנאיים יותר משאר העדויות עליו. הוא הדין גם לגבי הרב אליקים שלזינגר. באותה מידה הבעתי זהירות כלפי עדויותיו של ד"ר צבי יהודה, שהעשירו אותי עד מאוד, בשל נטייתו לצבוע את החזון איש באור מעט 'אור' מדי וליברלי מדי לפי הבנתי⁵⁸. ככלל, לא שללתי לא את אלה ולא את אלה. את כולם השתדלתי להביא, ואת כולם השתדלתי לבחון באמות מידה של ביקורת זהירה.

אשר לעדויות שנשמטו ממני: אכן, לא ראיתי ולא יכולתי לראות כל דבר שנכתב על החזון איש בכל הביוגרפיות הרבניות הרואות אור בשנים האחרונות. קראתי בעניין את ספרו של סג"ל על הרב אלישיב, שהוא 'גדול הדור' של המגזר הליטאי כיום, אלא שספר זה יצא לאור בשנת תש"ע, בעוד שהביבליוגרפיה של ספרי מעודכנת רק עד לראשית תשס"ט. מנגד, לא ידעתי על שני ספריו האחרים, שאמנם נכתבו קודם לשנת תשס"ט אך עוסקים ברבנים מוכרים הרבה פחות. אם בעתיד תצא מהדורה חדשה של הספר, אשמח לעדכן ולהוסיף גם מקורות אלה ואת האמור בהם⁵⁹. אך תמהני מדוע סבור המבקר שהיה עלי לתת עדיפות לעדויות המובאות בספרים אלה על פני העדויות שבספרים אחרים. למשל: אם בכמה ביוגרפיות על החזון איש נאמר כי הוא ניסה ללמוד בוולוז'ין ובאחרות נאמר שהלך לבריסק, למה עלי להעדיף קטגורית דווקא את הספר 'ר' וועלוול דער איידל מאן', שבו נאמר שהלך לבריסק? אתמהא⁶⁰.

הבנת הנקרא ועיוות הנכתב

נחלקו הפוסקים אם דורשין לשון הדיוט או לא. נראה כי המבקר הכריע שדורשין, לכל הפחות ביחס לספרי. בשקדנות מעוררת השתאות אסף וליקט את כל המקומות שבהן נקטתי לשון ספק, לשון ספק נוטה, לשון קרוב לוודאי ולשון ודאי⁶¹. לכבוד הוא

- 58 החזון איש, עמ' 9. את ההסתייגות הזאת 'שכח' המבקר.
- 59 ובכלל, בספר רב מימדים שכזה לא ייתכן שלא יחולו טעויות, וכבר העירוני על טעויות נקודתיות שאשמח לתקן בעתיד. אני מנצל הזדמנות זו כדי להודות לכל אלה שהעירו ותיקנו, ובמיוחד אלה שעשו זאת ברוח טובה ומתוך בקשת האמת.
- 60 המבקש הסבר ליחסו המיוחד של המבקר אל ספרים אלה יטרח ויברר מיהו המחבר המסתתר מאחורי הכינוי "י' סג"ל"; כך, למשל, אפשר לבדוק מי מופיע כמחברם של שלושת הספרים הנ"ל בקטלוג המקוון של בית הספרים הלאומי.
- 61 לוי, על הספר, עמ' 94.

לי שראה על כך, אך אפילו בעיניי זהו כבוד מוגזם. דיבר הספר בלשון בני אדם, ואין צורך לדקדק בו כולי האי. לא אתייחס לכל ההפניות הללו, ורק זאת אומר: ספר מחקרי איננו דו"ח יבש של פקיד זוטר. מותר ורצוי לשער בו השערות, מותר ורצוי להעריך את מידת חוזקן או חולשתן של אפשרויות שונות, ובכלל מותר ורצוי להעלות בו הערכות על נושאי המחקר, ובלבד שאינן שיפוטיות (טוב או רע), אלא נוגעות למבט הרחב יותר על העובדות הנדונות (תכונותיהם של בני אדם העולות מן העובדות; הערכה של מידת הצלחתם או כשלונם; וכדומה). הכל, כמובן, בכפוף למגבלות של נקיות הלשון ומידת דרך ארץ.

אשר על כן, אין מקום לתלונתו של המבקר עלי כך שהתייחסתי אל החזון איש בהקשר מסויים במילים 'האברך התמים'⁶². מה שם ייקרא ליהודי אלמוני מעיירה מרוחקת השולח מכתב בעברית מליצית לבית המשפט הרוסי שדן בפרשת בייליס, כדי שישמש ראייה במשפט סנסציוני (ועתיר עדים-מומחים!) לכך שהיהדות אינה דוגלת בשימוש בדם למטרות פולחן? כלום היה עליי לכתוב שמהלך זה מראה עד כמה היה בקי בנתיבי סדר הדין הפלילי של המשפט המודרני (ברוח טענתו של 'פאר הדור' שהיה בקי בהוויות העולם אף שלא נזקק לעיתונים או לכל כיוצא בהם)⁶³?

אלא שאחר כל דקדוקו של המבקר בלשון הספר - בכמה מקומות לא דקדק כלל ועיקר. יש שהוא מייחס לי סתירות בדברי, וכאשר בדקתי אותן לא מצאתי כל סתירה⁶⁴. במקומות אחרים הוא לוקה בהבנת הנקרא: כתבתי שמרבית אברכי הכוללים לומדים במוסדות אלה עד קרוב לגיל ארבעים - ואילו המבקר החליט שכך כתבתי על כולל חזון איש דווקא⁶⁵. הוא מתקומם על כך שכתבתי שהחזון איש מייצג עמדה של 'אליטיזם ליטאי', שכן, לדבריו, אי אפשר להציג כאלטיסט 'אדם שלא רכש מגבעת חדשה לראשו מהחנותה עד לפטירתו'⁶⁶ ושהיה קרוב להמון העם, ולמותר לומר שהמבקר איננו מבין את משמעות המילה 'אליטיסט', ומבלבל בין אליטיזם (כעמדה רעיונית) לבין סתם התנשאות או התהדרות חיצונית (כתכונה התנהגותית)⁶⁷. אך כל אלה עוד נסלחים לעומת המקומות שבהם עיוות המבקר

62 עמ' 36; ראה לוי, על הספר, עמ' 95.

63 פאר הדור, א (לעיל הערה 24), עמ' קפ.

64 אתן דוגמא אחת בלבד, אחת מני רבות: המבקר מוצא סתירה לטענותי מדברים שכתבתי בעמ' 42 בהערה 98 (לוי, על הספר, עמ' 99, הערה 39). הפכתי והפכתי בהערה זו, ולא מצאתי בה כל סתירה לדברי האחרים.

65 לוי, על הספר, עמ' 96.

66 לוי, על הספר, עמ' 98.

67 להפתעתי לא מצאתי הגדרה למילה זו במילון אבן שושן ובמילון הלועזי-עברי של דן פינס. אשתמש אפוא בהגדרת המילה elitism שהוצאתי ממילון אוקספורד האינטרנטי: Advocacy of or reliance on the leadership and dominance of an *élite* (in a society, or in any body or class of persons). תרגום חופשי: צידוד במנהיגות ובעליונות של אליטה (בחברה או בכל גוף או קבוצה של בני אדם), או הסתמכות על אליטה שכזו.

במכוון. כך, למשל, כותב המבקר: 'בלי מקור וללא הבעת דעה הפוכה (ואפילו לא בתור השערה כדרכו) דוחה בראון את דברי קודמו בנחרצות, בלשון "בהחלט", "זכרונו בגד בו", ומפנה את הקורא לעמ' 277 קטע 5 בספר⁶⁸. - האמנם? המעיין בספר במקום הנדון מוצא שהמבקר הדקדקן השמיט רק מילה אחת מן הכתוב שם: 'ייתכן'. לשון הספר: 'בהחלט ייתכן שזכרונו [...] בגד בו'. נחרצות? לשון ודאי ולא לשון השערה? - ישפוט 'כל בר דעת'.

כאמור, אלה רק דוגמאות אחדות למקרים שבהם דקדקנותו-לכאורה של המבקר נכבשה לפתע פתאום, ופינתה מקומה לאי-דיוקים בוטים, בטעות או במכוון.

אחרית דבר: על מחקר, הגיוגרפיה וחינוך טוב

המבקר קובל על כך שהספר פורסם במסע שיווק בציבור החרדי כ'ספר חובה לכל בן תורה'. אין הדברים יוצאים מכלל סיסמה פרסומית⁶⁹, אך במובן מסויים אני סבור שאכן הספר הוא ספר חובה לכל בן תורה. רוב בני התורה מכירים היטב את יצירתו של החזון איש, והוא מהווה בלי ספק דמות מופת שהם גדלים לאורה. ואולם, את דמותו המרשימה הם מכירים רק משתי זוויות: את תולדות חייו הם מכירים מבעד להגיוגרפיות החרדיות, ואילו את יצירתו - מבעד לכתביו עצמם. כמעט שאין בעולם החרדי חיבור המנתח את דרכי לימודו ואת חידושי, זולת כמה ספרי ליקוטים המוציאים משפטי מפתח מתוך כתביו ומסדרים אותם לפי סדר ענייני⁷⁰. אלא שהחזון איש ראוי ליותר מכך. את ההגיוגרפיות החרדיות אין כיום כמעט מי שקורא בתמימות, ורבים בציבור החרדי אף מתייחסים אליהן באירוניה. את כתביו לומדים רבים מבני התורה בעולם החרדי (וגם מחוצה לו) בדרכים המסורתיות, ובלי ספק רבים מהם מיטיבים להבינם ולהעמיק בהם, אך ניתוחם של כתבים אלה יכול להיעשות גם בדרכים אחרות, בסיוע דגמים אנליטיים מופשטים יותר, שיש בהם כדי להאיר את הפוסק ואת יצירתו באור אחר - אולי זר ומוזר במבט ראשון למי שאינו מורגל בהם, אך מעשיר ומעניין במבט שני ושלישי, דוקא ובמיוחד עבור מי שאינו מורגל בהן⁷¹.

68 לוי, על הספר, עמ' 100, הערה 44.

69 הנה כי כן, לא רק לשון הדיוט של הספר דורש המבקר, אלא אף לשון הדיוט של מודעות הפרסום עליו!

70 בין החריגים יש לציין כמובן את מאמרו הישן והטוב של הרב זווין: הרב שלמה יוסף זוין, אישים ושיטות, ירושלים תשל"ז, עמ' 39-86. חיבור נוסף העושה זאת הוא הקונטרס 'דרך איש' מאת הרב אורי טיגר (ירושלים תשס"ט). זוהי חוברת קטנת כמות אך רבת איכות, שהגיעה לידי רק לאחר שהספר כבר ירד לדפוס, ולכן - לצערי - לא יכולתי להסתייע בה.

71 המבקר לא נתן את דעתו כלל לחלק ההלכתי של הספר (לדבריו 'כמעט שלא' נגע בחלק ההלכתי [לוי, על הספר, עמ' 100, הערה 46], אך למעשה לא נגע בו כלל וכלל). בדומה לו נהגו גם כמה מן המבקרים האחרים שבאו מנקודת 'ההשקפה הטהורה' אל הספר, שנגעו

אולי ראוי היה לי לסיים את מאמרי זה בדבריו הנוקבים של החזון איש על ביקורות ומבקרים⁷², אך אשאירם לעיונו של הקורא. במקום זאת, ארשה לעצמי לחתמו בדברים אחרים החורגים מן ההיבט ה'מקצועי' הצר (שהרי, ככלות הכל, ביקורתו של המבקר איננה נובעת מאי־נחת מקצועית אלא מאי־נחת 'השקפתית'): אם סבור מישהו שההגיגות המגויסות מקדמות את החינוך החרדי ומחדירות בקוראיהן הצעירים את ערכי 'ההשקפה הטהורה' – אין הוא אלא טועה. כבר בשנת תרפ"ט לערך כתב החזון איש את הדברים מהם שאבתי את הכותרת למאמר זה: 'ראוי להמחזיקים בתורת ה' לדעת את גדוליה באופים האמיתיים'⁷³. והרי הדברים נכונים מקל וחומר לימינו; כיום כבר קשה מאוד להסתיר דברים 'בעייתיים' ו'לא נוחים' מעיני הציבור. הדור הצעיר החרדי מפוכח ואף ציני יותר מקודמיו, צורך לא רק אינטרנט אלא גם ספרות אקדמית, וכאמור – רבים הם אלה המתייחסים אל ספרות ההגיגות בגלגול. לעת הזאת, לא מחצאי אמיתות וצנזורות תצמח ישועתו והצלחתו של החינוך החרדי. כיום מוטב להגיש לקוראים 'גדולים' אנושיים־אבל־מהימנים יותר מאשר גדולים שמיימיים־אבל־מזוייפים, שמחברי קורותיהם ממעיטים בערך האינטליגנציה של קוראיהם. חזקה על דמותם של מנהיגים גדולים שתתנשא אל מעל ל'כתמים' כביכול שבסיפורי חייהם. ואמנם, רבים מקוראי הספר שאינם מחוגי 'ההשקפה הטהורה' – חרדים ולא חרדים – פנו אליי ואמרו שדמות החזון איש העולה מן הספר מרשימה ומעוררת כבוד, וכי אישיותו מיתמרת ועולה דווקא מתוך נסיבות חייו הריאליות – עם הספקות והלבטים של בחרותו, עם אחיו ה'מזרחניק' לשעבר ועם אשתו קשת הרוח – הרבה יותר מאשר בתיאורים הפלקאטיים, הילדותיים, של בעלי הגישה ההגיגתית.

★ ★ ★

תשובת הרב לוי:

למרות שד"ר בראון מכנה אותי "המבקר", ספרו שלו הוא הראוי לתואר "ביקורת". הוא זה שמבקר בספרו את מרן החזון איש עצמו ובעיקר את מתעדי תולדותיו, וגם במאמר תגובתו שב והאריך בביקורת כלפיהם. מאמרי ב'המעין' היה אקט של התנערות פומבית מספרו בשיעור של "יציאה ידי חובה" בלבד, משום שלא היה ב'המעין' מצע נרחב מספיק כדי להכיל את כל מה שכתבתי (המאמר המקורי הכיל כפליים בחלק הביוגרפי וכן פרק על החלק ההלכתי, והוא קוצר ועובד [בהסכמת] ע"י העורך; חלק מטענותיו של בראון לא היה להם מקום מול הדברים המפורשים בנוסח הארוך).

בעיקר בביוגרפיה ובחלק הציבורי. ותמהני, מדוע בני תורה העוסקים מרבית שנותיהם בש"ס ופוסקים לא מצאו צורך להיכנס לדין ההלכתי, שמרבית הספר מוקדש לו?

72 קובץ אגרות (לעיל הערה 15), ג, קפט. עיין שם היטב!

73 פאר הדור, א (לעיל הערה 24), עמ' שח.

תגובותיו של בראון מחזקות יותר מכל את הנחתי במאמרי נגד ספרו: "מחקרי" לעומת ידיעה הינם שני קווים בלי נקודת מפגש. דברי החזון איש שבכותרת תגובתו של בראון מדברים בעד עצמם: הם נסובים על 'ידיעה' ו'אמיתית', ולא על 'מסקנה' העולה מתוך השערות.

בראון מודה שאכן מוצא הסתכלותו אל דמותו של החזון איש כשהיא ניצבת מחוץ לאטמוספירה כביכול, כשהוא מנסה לשחזר את קלסתר מרחוק. כמו חוקרי 'ההיסטוריוגרפיה החרדית' ו'ההגיוגרפיות החרדיות המגוייסות' שהוא מאזכר, החוקרים ומגבשים עמדות מדעיות ביחס לאישים והתרחשויות הרחוקות מאתנו, כך הוא נוהג אל מול החזון איש הקרוב והידוע עדיין. ומה לו כי ילין שכנגד עבודת ההיסטוריון על 'בחינת נעלם', הנבחנת בנתוני 'מעל כל ספק סביר' או ב'מאזן הסתברות', עומדים בעלי ידיעה - ולא במרכאות - הדורשים רמת הוכחה גבוהה מזו!?

גם ההתנצלותו בפתח התגובה שהקווים הביוגרפיים שכתב אינם "ביוגרפיה", ושלא טרח על חלק זה של ספרו באופן מיוחד וכו', היא חיזוק נוסף לטענתי שלא הגיע לאמת העובדתית והחטיא את המטרה. הוא צייר שרטוט נאה - אבל בשום אופן לא של החזון איש.

במאמרי ציינתי כי נשמטו מבראון עובדות, אך דברים אלו הובאו רק כאסמכתא נוספת לאי דיוק עובדתי במה שכן הביא, הנובע מחוסרים בידע, שמכך חוסר הצלחתו ב"שיחזור" דמותו של החזון"א. לא סברתי שמוטל עליו לדעת או להביא בספרו כל מקור ביוגרפי שהוא, כפי שהוא מתנצל בתגובתו.

לסיים, תלונתי ומחאתי על התעלמותו של ד"ר בראון מ'זווית ההסתכלות' של המעגל המשפחתי של החזון"א ושל תלמידיו, ועל העלמה שיטתית של 'מאפיינים' עמוקים בדמותו ואישיותו הנחוצים ביותר לניתוח מהלך חייו (מאפיינים הנחזים גם באופנים של רבים מבני הדור השני במשפחה), נדחו ע"י בראון בחוסר הבנה מוחלט: ההתעלם מהספרות החרדית שכתבה תלמידי החזון איש, הוא שאל! דווקא תגובה זו, שהיא בגדר 'טענו חיטים וכפר לו בשעורים', מחזקת את תלונתי.

דומה שיצאנו שנינו ידי חובת הצעת דעותינו לפני קוראי הספר וקוראי 'המעין', ולכן אקצר ואמנע מלהשיב על נקודות נוספות שיש מה להשיב עליהן. כל מי שחפץ ברצינות בידיעות ובעדויות שברשותי אודות החזון איש, יקבלם בחפץ לב ובסבר פנים יפות בעז"ה.

יהושע הלוי לוין

...נאמר ראשית חכמה יראת ה', שהיראה היא עומק הלב להבחין במתיקות זיו החכמה ונעימות התבונה. ובכל עיון של סוגיית ההלכה משתתפת היראה להתמזג עם הדעת והתבונה, לשפשפה, ולצחצחה, להביט נכוחה, לאהוב מישרים...
(חזון איש - אמונה ובטחון, פ"ג סע' כד)